

PUTOVANJE K JEROZOLIMU GOD. 1752. – USPOSTAVA PUTOPISNOG ŽANRA U HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Cvijeta Pavlović

Kad je Slavko Ježić znanstvenoj javnosti ponudio građu za bibliografiju hrvatskih putopisa, građu daleko od pretenzija potpunosti, odnosno tek polaznu točku u daljemu bavljenju tom temom¹, kao prvu bibliografsku jedinicu izdvojio je *Dopis domorodnoga putnika iz Dalmacije* Ivana Trnskog iz 1839.², a time i sâm, pišući o hrvatskim putopisima i hrvatskim putopiscima XIX. i XX. stoljeća, pojmio putopis kao profiliran književni žanr, koji bi se slijedom takvih postavki nametnuo kao bitna sastavnica u prikazima povijesti nacionalne ali i svjetske književnosti od romantizma do suvremenosti. Dakle, već je za Ježića putopis književna vrsta ili žanr koji prodire u »gornji dom« genološke hijerarhije (tek) od romantičarskog XIX. stoljeća nadalje. Putopisi su dakako postojali davno prije romantizma, no romantizam im je dao zamah kao »vrsti« kojoj je poetika miješanja rodova umnogome pogodovala, uz »egzotizam« i druge važne sastavnice koje je isticala romantička formacija. Stoga se kao osobita vrsta pripovijedanja

¹ *Hrvatski putopisci XIX. i XX. stoljeća*, ur. i predgovor napisao Slavko Ježić, Zora, Zagreb 1955., str. 5-7.

² *Danica ilirska* V, 1839., br. 35 i 38.

uspjela odvojiti i nametnuti čitateljima i proučavateljima književnosti do te mjere da je kao osamostaljenu književnu vrstu većina kronoloških shematskih pregleda svjetske književnosti prepoznaje tek od razdoblja romantizma, ili eventualno osamnaestostoljetnog sentimentalizma. Tako Michel Le Bris, pokretač festivala »Neobični Putnici« osnovanog u Saint-Malou 1990. godine, a koji je 2008. godine bio posvećen temi »Migracije«, izjavljuje:

Književnost je putovanja anglo-saksonska tradicija, ali i francuska, što se prečesto zaboravlja. U razdoblju francuskog romantizma svi su pisci pisali knjige o putovanju: Hugo *Rajnu (Le Rhin)*, Nerval *Put na Istok (Voyage en Orient)*, Lamartine... U srcu romantičke revolucije oblikuje se određena ideja odnosa prema drugom, prema Istoku posebice. Tekstovi francuskih i njemačkih romantičara o sanskrtnu, otkriću Indije – izvanredni su. Zatim je izvor usahnuo. Što je uništilo tu ideju putovanja, koja je iščeznula u XX. stoljeću s Cendrarsom, Kesselom, Morandom i sličnima? Angažirana književnost. Dobro sam poznavao Sartrea, kojemu sam o njegovu putu na Kubu rekao: »Pa to je šala. Sve si to mogao jednako tako napisati u svojoj sobi, u Parizu!« Odgovorio mi je: »Da, upravo tako...« I prije no što je krenuo, znao je što će napisati. Takva je angažirana književnost! Sve su vidjeli kroz kategorije. Potom je nastupilo snažno zbijanje francuske književnosti, koje je odbacilo angažman. Odjednom su se odvojili od svega. To je bilo razdoblje strukturalizma, avangardi... ali neki, poput Gillesa Lapougea, Jacquesa Lacarrièrea ili Nicolasa Bouviera, sačuvali su naslijeđe.³

Ne razlikujući romane od putopisa, i govoreći o književnosti putovanja, Michel Le Bris ističe da u književnoj pustolovini postoji nešto nevjerovatno:

³ Michel Le Bris i Alaa El Aswany: *Les écrivains voyageurs sont-ils au bout du chemin?*, débat, razgovarao Serge Sanchez, *Le Magazine littéraire*, svibanj 2008., br. 475, str. 14-15.

To je ta sposobnost skakanja iz kulture u kulturu da bi se pokazalo da u »tom izvanrednom bubrenju« razlika postoji dokaz sklada ljudskoga roda, univerzalnosti zadovoljstva, boli... Ne postoji veliki putopis koji nema to iskustvo. Nicolas Bouvier jednom mi je rekao: »Sviđa mi se ići do krajnosti različitosti. Tamo treba ići smanjenim oprezom, ne poučavati, prihvatiti ono što dolazi od drugoga. I konačno, primijetiti ćemo da sva ljudska bića imaju šmrklje.« Govorio je duhovito. Ali nema velike knjige putovanja ako se ostane u egzotizmu, u izražavanju razlike, kao da ne postoji zajedništvo.⁴

Nazivi za putopis u talijanskom, francuskom i engleskom jeziku, točnije, sintagme koje funkcioniraju kao svojevrсна parafraza, bolje nego ikakva teorija upozoruju na probleme odredbe putopisa u odnosu na druge književne vrste i žanrove; postoji nekoliko mogućih oznaka – »priča o putu« (*travel narrative*, *travelogue*⁵, *récit de voyage*), »izvješće o putu« (*relation de voyage*, *resoconto di viaggio*) ili »dojmovi s puta« (*les impressions de voyage*), i konačno, univerzalnija, *l'itinéraire*. Dok su njemački i hrvatski jezik izravniji (*die Reisebeschreibung*, dakle doslovno opis puta – putopis), francuski nazivi zadržavaju u većoj mjeri genološku pozadinu te književne vrste/žanra, koji je nužno svojevrсна pripovijest, a u povijesti ponajprije određena formom izlaganja, nastala poglavito kao izvješće, često i u epistolarnom obliku. Stoga Vinko Brešić tumači u predgovoru *Hrvatskim putopisima*⁶ da se tijekom stoljećâ nakupila golema količina tekstova kojima je putovanje i opis putovanja zajednička značajka pa se ta obitelj tekstova ujedinila pod zajedničkim imenom putopisna književnost ili, kraće, putopis. Literatura o putovanjima od XVII. stoljeća nadalje sve će se više nadahnjivati stručnim opisima dalekih zemalja. Osim poslovnih, bila su u

⁴ Michel Le Bris i Alaa El Aswany: *ibid.*, str. 17.

⁵ Prvotno američki izraz *travelogue* – predavanje, s projekcijama, o dojmovima s puta, s vremenom je postao opća imenica za putopis; upotrebljava se još i termin *travels*.

⁶ *Hrvatski putopisi*, pr. Vinko Brešić, 2. dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Divič, Zagreb 1997., str. 5-6.

modi i putovanja radi obrazovanja i avantura, pa i radi mentalne kondicije, »vježbanja mašte«. Putopisna literatura u XVIII. stoljeću u Engleskoj nije tek slučajno bila na cijeni; Engleska je naglo širila svoju trgovinu u prekomorske zemlje te postala pomorska velesila, pa su gotovo svi vodeći pisci pisali putopise. Putopisi dakle nastaju i kao jedan od oblika špijunaže – uhođenja, ili pak kao dio promidžbenog programa, poticanog individualno ili kolektivno. To je vidljivo i u »prvom hrvatskom modernom putopisu«⁷, *Pogledu u Bosnu* Matije Mažuranića; naime, razlozi nastanka Mažuranićeva putopisa nisu nimalo literarni. Radi se o povjerljivome političkome izvješću koje je sastavio jedan špijun i literarni samouk, i to na nagovor i uz pomoć svoje braće, Ivana i Antuna. Matija je u svojstvu tajnoga političkoga ilirskog misionara i s lažnim dokumentima 1839. otišao u Bosnu preko Slavonije i Srbije da izvidi prilike te procijeni izgleda za oslobađanje te »ilirskoga kraja« koju su potresali sve ozbiljniji protuturski ustanci. U Bosni je Matija ostao oko godinu dana radeći kao graditelj, zidar, stolar i kovač kod paša i begova. Po povratku se zadržao u Beogradu, također oko godinu dana, a onda je braću izvijestio o svojim putovanjima. Ivan i Antun potom su ga nagovorili da nešto i napiše, pa je tako nastao *Pogled u Bosnu*. Knjižica je izišla 1842. anonimno, iz političkih obzira, ali se znalo tko joj je autor. Tri godine poslije već je bila prevedena na češki.⁸ U navedenom Brešićevu predgovoru vrijedi obratiti pažnju na riječi »političko izvješće« i »špijun«, »literarni samouk«, »prijevod«.

Brešić potom primjećuje da je osnovna razlikovna odlika putopisa u odnosu na nestvarosnu (fikcionalnu) prozu njegova kompozicija, tj. točnosti – struktura, što obrazlaže Dean Duda u *Priči i putovanju*⁹. Već za Matka Peića 1969. g. putopis nije bio novi oblik stvarnosti nego oblik doživljene stvarnosti, a on pritom upozorava da pojam vrste nije apsolutan.

⁷ *Hrvatski putopisi*: ibid., str. 8.

⁸ *Hrvatski putopisi*: ibid., str. 8.

⁹ Dean Duda: *Priča i putovanje*, Matica hrvatska, Zagreb 1998.

To podjednako potvrđuju pojedinačna iskustva ne samo vodećega književnog žanra kao što je danas roman, već i književnih marginalaca kao što su autobiografija, memoari, dnevnik ili putopis. Međutim, dok je romanu, noveli ili pripovijesti kriterij izmišljanje (...), spomenuti marginalci na vjerodostojnosti upravo inzistiraju; stvarnost je njihov kriterij.¹⁰

Spomenuti marginalci konačno su dosegнули značenje romanopisaca u posljednjim desetljećima XX. stoljeća. »Nefikcionalni pripovjedni tekstovi, poput dnevnikâ, autobiografijâ i memoarâ, zauzimaju – sudeći prema hijerarhijskim ljestvicama pisaca, čitatelja i proučavatelja – prilično visoko mjesto. (...) književni povjesničar koji se bude prihvatio povijesti postmoderne književnosti teško će moći prešutjeti pomak što su ga nefikcionalni pripovjedni žanrovi ostvarili posljednjih desetljeća.«¹¹ Do manjih restrukturiranja hijerarhije prirodno dolazi slijedom zamora publike silinom ponude sličnoga, poglavito u području ispovijesti (po najnovijim istraživanjima, autobiografija u prvom desetljeću XXI. stoljeća ipak pomalo prepušta mjesto biografiji), ali osobna su iskustva stvarnosti, bilo u obliku sjećanja bilo u obliku izvješća, u naše doba osigurala čak i prva mjesta na ljestvicama najprodavanijih ili najčitanijih naslova te već dulje vrijeme privlače pažnju povjesnika i teoretika književnosti.

Kad je A. G. Matoš primijetio 1908., a potom to 1931. godine ponovio i Josip Horvat, da putopis proživljuje svoj preporod, jer moderna prometna sredstva neslućenim tempom gutaju daljine i brišu granice koje dijele ljude i krajeve, da je putovanje postalo novim, bogatim majdanom za književno stvaranje, ali i da sve to nije dovoljno da se putopis pripusti u društvo »lijepa književnosti«, oni nisu mogli naslutiti posljedice te značajne inauguracije. One se razvide danas, primjerice iz navedenog razgovora koji je vodio Serge Sanchez s Michelom Le Brisem i Alaom El Aswanyjem 2008., dakle stoljeće nakon Matoševih i Horvatovih zaključaka.

¹⁰ *Hrvatski putopisi*, op. cit., bilješka 6, str. 11.

¹¹ Dean Duda: op. cit., bilješka 9, str. 9.

Alaa El Aswany, suvremeni egipatski pisac, autor romana *L'Immeuble Yacoubian* i *Chicago* (a priprema i jedan roman o Francuskoj), primjećuje zanimljivu zakonitost recepcije putopisne književnosti:

Moj mi je prevoditelj rekao da jedna američka urednica-izdavačica nije bila najsretnija zbog negativnog viđenja koje o kapitalizmu nudim u *Chicago*. Htjela je Crnce zamijeniti siromasima. Prevoditelj je odbio. Ali ne treba generalizirati. *Chicago* su čitali mnogi Amerikanci u arapskom svijetu, a reakcija je bila pozitivna. Uostalom, američka je književnost uvijek kritizirala to što se događa u SAD-u. (...) Svakako se može tolerirati da europski pisac kritizira Ameriku. Ali arapski, to je već previše...¹²

Pitanje je dakle tko smije biti »Promatrač« kojemu »Promatrano« dopušta promatrati i kritizirati, ili tko je »Drugi Subjekt« kojemu »Prvi Subjekt« dopušta da ga pretvori u »Objekt«. Tom problemu koji ovdje ostaje otvoren potrebno je dodati kriterije tržišta, koji su u putopisnim sadržajima uvijek kompleksniji. Zahtjevi tržišta i danas cenzorski filtriraju kritiku »Drugoga« upućenu matičnom čitatelju – kritika je dopuštena, ali nije dopuštena svakomu.

Rasprave koje se vode o putopisima često kliznu u područje romana te se rabi zajednički, opisni termin »književnost putovanja« – *letteratura di viaggio, littérature de voyage, travel literature*, da bi se naglasak stavio na prostorno kretanje subjekta kao sjedinjujućeg faktora, a da bi se izbjegle razlike između fikcije i imaginacije. Na taj način na književnost se prestaje gledati s genološkog aspekta, i u stručnim se raspravama naglašuje stanovito nadređeno zajedništvo vrsta, ali se nasuprot tomu za preporuku knjige, tj. na općoj promidžbenoj razini prihvatljivoj čovjeku prosječnoga obrazovanja, ipak rado označuje kao specifična književna vrsta – putopis, odijeljen od romana i drugih vrsta.

¹² Alaa El Aswany: *Le Magazine littéraire*, op. cit., bilješka 3, str. 17.

K tome, uvijek je aktualno pitanje komu je knjiga namijenjena, tj. u ovom slučaju koga će zanimati izvješće o (poznatom, potpuno novom ili egzotičnom) prostoru; putopisac će pronaći put do publike uzimajući u obzir svrhovitost svojega pisanja. Kao što će El Aswanyeva kritika društva u romanu u kojemu je putopisni diskurs jedna od sastavnica biti možda manje prihvatljiv za čitatelje koji pripadaju imenovanom, navedenom, opisanom prostoru ili navedenom društvu, ali većini drugih, koji ga promatraju »sa strane« kao pojam iz opće kulture i informiranosti bit će vrlo zanimljiv, potrebno se uvijek najprije zapitati tko je implicitni čitatelj da bi se ili uspostavile potrebne granice među književnim vrstama ili pak odredilo njihovo zajedništvo u pojmu koji bi te razlike zanemarivao (književnost putovanja – putopisna književnost).

Prva razina analize treba uzeti u obzir da se putopis može lako naći u opsegu autobiografskoga ili dnevničkog pisanja, na što upućuju Brešić i Duda; druga razina analize mora uzeti u obzir činjenicu da se danas u raspravama ponekad svjesno i promišljeno brišu granice između putopisa (ranije minorne forme) i romana (ranije majorizirane forme), možda i slijedom prijedloga Michela Butora iz 1974. da se razmišljanje usmjeri na opći odnos »putovanja i pisanja« i da se uvede iterologija (*itérologie*), posebna znanost o ljudskom premještanju, pomicanju ili kretanju, zapravo putovanju.¹³ Stoga i Brešić govori ponajprije o putopisnoj književnosti, te savjetuje da se tek od kraja XIX. stoljeća rabi samostalan naziv putopis, što se podudara s recentnim izjavama na festivalu posvećenom migraciji: tamo se uglavnom govorilo o književnosti putovanja ili putopisnoj književnosti, a tek u jednom navratu o putopisu kao samostalnoj cjelini. Na temelju toga složenog odnosa oblika i sadržaja, pripovijedanja i putovanja kao pripovjedne teme, čini mi se da je najpreporučljivije rješenje govoriti o putopisu

¹³ Dean Duda: op. cit., bilješka 9, str. 33; Michel Butor: »Le voyage et l'écriture«, u knjizi: *Répertoire IV*, Paris 1974., str. 13.

ne kao književnoj vrsti nego kao žanru; tako se lakše razumiju perforacije između romana kao vrste i putopisa kao žanra.

Takav pristup formi potvrđuje i (do danas i zasada) prvi poznati putopis na hrvatskom jeziku, *Put k Jeruzolimu god. 1752.* fra Jakova Pletikose (1704.-1769.). On je još razvidniji kad ga se usporedi sa srodnim putopisima postmodernističke književnosti.

Iako se ritam popularnosti putopisa u hrvatskoj književnosti razlikuje od ritma u engleskoj, a pogotovo u francuskoj književnosti, kako je već naznačeno u prikazima stanja dvadesetostoljetne književnosti (Josip Horvat bilježi porast zanimanja za putopise u hrvatskoj književnosti, dok ga angažirana i avangardna književnost u Zapadnoj Europi istodobno sustavno otklanjaju, kako je upozorio Michel Le Bris), ipak na prijelazu u treće tisućljeće putopisi svjetske i hrvatske književnosti podjednako uspješno i učestalo odgovaraju na zahtjeve suvremenoga doba za velikom obnovom prvog lica pripovijedanja. Stoga ne čudi zanimanje novinara za putopise Spomenke Podboj¹⁴: god. 1998. napisala je *Put u Jeruzalem*¹⁵, nastavila je putopisnu prozu tekstem *S puta po Svetoj zemlji 2000.*, slijedio je putopis s putovanja po Egiptu *Faraonov san 2006.*, a 2008. *Pustinjska ruža* posvećena Kraljevini Jordan. Također je objavila *Španjolsku rapsodiju*, putopis je *Kina iza zida* u tisku, slijedi joj pisanje o Skandinaviji, a bavi se mišlju da opiše zagorske dvorce, posebice u Svetom Križu Začretju.

Kompozicijski vrlo slični, *Put k Jeruzolimu 1752.* Jakova Pletikose i *Put u Jeruzalem* Spomenke Podboj bitno se drukčije odnose prema prostoru, tj. itinereru, u skladu svaki sa svojim »duhom vremena«.

Kao franjevački svećenik i misionar, Jakov Pletikosa boravio je u Svetoj zemlji od 1752. do 1756. godine, a svojom se pričom o putovanju i prvoj godini boravka u Izraelu predstavio kao erudit i »prosvijećeni« hodočasnik,

¹⁴ *Vjesnik*, ponedjeljak, 29. prosinca 2008., str. 16.; *Hrvatsko slovo*, petak, 13. veljače 2009., str. 22.

¹⁵ Spomenka Podboj: *Put u Jeruzalem*, Hrvatsko-izraelsko društvo, Kulturno-informativni centar, Zagreb 1998.

s iznimnim interesom za kulturno-povijesne znamenitosti s jedne te za život svakodnevice s druge strane. Fra Jakov Pletikosa bio je gvardijan samostana sv. Ivana »in Montana« blizu Jeruzalema, učitelj u Zaostrogu, kapelan u Drveniku, lektor moralnoga bogoslovlja i učitelj redovničke mladeži u Visovcu, učitelj u Splitu, župnik Jasenica i Karina, a na kraju života po vlastitoj želji i u Sumartinu na Braču. Njegovo *Putovanje*, kompozicijski podijeljeno na dva dijela, uklapa se u putopisnu literaturu XVIII. st., koja naglašava spomeničku baštinu i historiografski aspekt kao dokaz istinitosti, u metafizičkom okviru polazišta i odredišta ljudskoga života iz kršćanske perspektive. Pletikosa pritom preuzima europske modele kojima je uspostavljen realistički itinerarij u stoljeću racionalizma i detaljizirane topografije: putopisno pripovijedanje, kao »tematska struktura dugoga trajanja»¹⁶, u XVIII. je stoljeću svoje uporište za prikaz vremenske dimenzije pronašlo u različitim aspektima prostornosti. Pletikosino imanentno pitanje »Quo vadis?« razrješuje se u napetoj krivulji od Betlehema preko Maslinske gore do Emausa, iako u drukčije raspoređenom itinerariju.

Budući da tema nije razmatranje o Isusovu životu nego uobičajen hodočasnički put razgledavanja Svete zemlje, Pletikosa kreće iz središta novozavjetnoga zbivanja, da bi se potom uputio u prostore koji su povezani s vremenom »prije« i vremenom »nakon« središnjega (biblijskog) događaja: iako je Isus Krist okosnica njegova teksta, umjesto kronologije Isusova života Pletikosa nudi mozaičnu sliku već »uhodanih hodočasničkih staza«, a smjer povezivanja segmenata iz različitih dijelova Biblije određuje (gospodarska, cestovna) povezanost putova i »turistički«, hodočasnički način kretanja – obilazak većeg prostora u ograničenom vremenu, pri čemu se često vraća u ishodišni Jeruzalem, a da povratak u njega ne opisuje: iz Jeruzalema se putovanje odvija zrakasto u raznim smjerovima. Dakle, prostor kretanja hodočasnika za ishodište ima Jeruzalem kao grad Kalvarije (I. dio središnjeg događaja kršćanske vjere), preko Maslinske gore kao početka

¹⁶ Dean Duda: op. cit., bilješka 9, str. 30-34.

Isusove muke (događaj »prije«), ali i mjesta uzašašća (II. dio središnjega događaja), do Betlehema kao mjesta rođenja Spasitelja (događaj »prije«), pa do Emausa i trenutka »prepoznavanja« uskrsllog Spasitelja (događaj »nakon«), a posljednja sačuvana poglavlja odnose se na prostore povezane sa sv. Ivanom Krstiteljem, predšasnikom Isusovim, te sa svetim Filipom, Isusovim učenikom.

Usporedba s postmodernističkim *Putom u Jeruzalem* Spomenke Podboj u znatnoj mjeri pomaže nadopuniti mozaičnu sliku Pletikosina putopisa (i ostalih europskih hodočasničkih putopisa s putovanja u Jeruzalem) te pomaže razumijevanju pomaka koji se dogodio u strukturi putopisa između »starijeg« i »novijeg« doba, pomaka koji se dogodio na prijelomu između XVIII. i XIX. stoljeća poglavito u ophođenju prema subjektu.

Uz poneko odstupanje (poput opisa rijeke Jordan, koji u Jakova Pletikose dolazi nakon posjeta gradu Betlemu, dok se kod Spomenke Podboj nalazi na početku), u većem se dijelu ta dva putopisa podudaraju u redosljedu razgledavanja prostora [Pletikosa: *Sveti grad Jeruzolim* (str. 35) – Podboj: *Pred vratima Jeruzalemskim* (str. 40); Pletikosa: *Tempal Salomunov* (str. 73) – Podboj: *Kralj Solomon – stvarnost i legenda* (str. 52)¹⁷; Pletikosa: *Gora maslinska* (str. 100) – Podboj: *Jutro na maslinskoj gori* (str. 88); Pletikosa: *Grad Betlem* (str. 112) – Podboj: *Betlehemska zvijezda* (94)], što znači da se od Pletikosina vremena do XX. i XXI. stoljeća hodočasničko-turistički itinerarij nije znatnije mijenjao te su u parametru prostora ta dva hrvatska putopisa u znatnoj mjeri sumjerljiva.

Kad je Marko Polo (1254.-1324.) u XIII. st. diktirao svoj *Milijun* (a čiji nam je oblik poznat tek iz prijevoda iz XIV. stoljeća), ponudio je putopis u kojem se »govori o prilikama i zemljama svijeta, koje je (...) istraživao dok je živio na ovome svijetu, o čemu će se pripovijedati u

¹⁷ Pletikosa će znatno kasnije opisati i *Selo Salomunovo* (str. 122) i *Ribarice Salomunove* (str. 122) po redosljedu kako ih je vidio. – Jakov Pletikosa: *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.*, Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«, Šibenik 2000.

rečenoj knjizi«¹⁸. No početna je poglavlja uobličio na način na koji su se pisali romani i pripovijetke od početaka književnosti na narodnim jezicima, dakle od srednjega vijeka do XVIII. a ponegdje čak i XIX. stoljeća, tj. podnaslovljenim poglavljima u kojima se iznosi kratak sadržaj te djeluje poput napetice: primjerice – »Kako su dva brata otišla velikom kanu«, »Kako je veliki kan poklonio braći zlatnu ploču«, »Kako je veliki kan slao Marka, gospodar Niccolina sina kao svoga poslanika«, »Kako se gospodar Marko vratio velikom kanu« itd. Putopisna literatura renesanse pak u promatranju će miješati folklor, povijesna sjećanja i mitološke ostatke, književne petrarkističko-tasovske klišeje i pučku epiku¹⁹. Međutim, »prvi hrvatski putopis« *Put k Jerozolimu 1752.* postavio je kronotop na iznimno izravan i time osobito zanimljiv način.

Sličnost izvješća Marka Pola, Jakova Pletikose i Spomenke Podboj, dakako, znatno je manja kad se usporede postupci prikazivanja, naracija i deskripcija, pri čemu su subjekti pripovijedanja (tj. izvješćivanja) XIII. i XVIII. st. bliskiji, dok subjekt XX. st. drukčije određuje sebe sama i svijet oko sebe. Ne baveći se odnosom postmodernističke i klasicističko-prosvjetiteljske te srednjovjekovne proze, čija usporedba već iz osnovnih odredaba različitih poetika daje predvidive rezultate, koje tekstualna analiza može jednako predvidivo potvrditi, vrijedi svratiti pozornost na odlike prikaza prostora u Pletikosinu putopisu, jer će one obogatiti poznavanje hrvatske proze XVIII. st. te poznavanje kulture Zapada i Istoka u stoljeću u kojem se granice neprestano pomiču.

Pletikosu zanima etimologija geografskog nazivlja, odnos prošlosti i sadašnjosti, od nekadašnjeg izgleda pojedinih prostora i građevina u odnosu

¹⁸ Marko Polo: *Milion*, Mladost, Zagreb 1954.

¹⁹ Sante Graciotti: »Donne di Dalmazia nelle descrizioni di viaggio dei pellegrini da Venezia in Terrasanta (secc. XV-XVI)«. U: *Poslanje filologa. Zbornik radova povodom 70. rođendana Mirka Tomasovića*, ur. Tomislav Bogdan i Cvijeta Pavlović, FF press, Zagreb 2008., str. 521-529.

na zatečeno stanje²⁰ do promjena nazivlja ili sastava stanovništva; zanimaju ga dimenzije znamenitosti, materijal od kojih su sagrađene, i razdaljine koje hodočasnici trebaju proći, a u svim je podacima pripovjedač jezgrovit i iznimno precizan (*Capella longina*: »Povrativ se natrag od rečene tamnice tri koračaja za ukloniti se od nugla okrenuvši se nalivo, dopre se ovoj kapelli longina, put oko triest i tri aršina«, str. 42 i sl.)²¹. Osobito napominje koja nacija (vjera) vodi brigu o pojedinim znamenitostima:

Crkva s. Jakova Većega: »Ovu crkvu uzdrže Armeni u priveliku poštenju«, str. 76;

Prisveta gosba večere Isusove: »I Turci drže ga u veliku poštenju, i odža, koji sada onde pribiva, i prikriv grob svilom, i onde čataju salme«, str. 79;

Potok Cedron: »...premda od nesvisna naroda odbijajući pokvareno«, str. 91;

Vrilo Gospino: »...jer drže ne samo pisci Svete Zemlje, da i paizani, toliko Turci koliko krstjani, da je veće puta slazila Priblažena Majka prati odiću primiloga sinka... i voda držana u veliku poštenju od svi naroda«, str. 95;

Putovanje iz Jeruzolima u Emaus: »Ovo putovanje odprija činilo se drugi dan Uskrsa, kako piše Maleo, ali ima mnogo godina da je zapušteno poradi velika potroška i nearnosti pribivalaca Araba koji su na skali i pogrđiva putnike, i sada malo ko iđe«, str. 142.

Uz to dolaze savjeti i primjedbe opće i osobne naravi:

...niz koje [skale] silazit dobar valja imat korak (*Našatje S. križa*, str. 44);

...kroz jednu malo uleknutu more ući moja ruka dotiknuti se (*Stup pogrda*, str. 44);

²⁰ Ovde je sveta Elena bila sagrađila crkvu, od koje sada jedva se vide poduminte (*Susrit Gospin s Isusom pod križom*, str. 68) – Jakov Pletikosa: op. cit., bilješka 17.

²¹ Jakov Pletikosa: op. cit., bilješka 17.

...jedan okruga mramor kolik mlin (*Gdi Isus uskrsnut ukaza se Mandalini*, str. 53);

...Vidi se da je bila crkva velika, jer kapele su još cile na vrhu i uokolo zdvora, koju stvar razgledat i promislit čini plakati. (*Tamnica sv. Petra*, str. 75)

Također, primjedbe o dimenzijama prostora, ali i dimenzijama duše:

Doista, ko vidi Kalvario i promisli, ne more uzdržati se ne proplakat. (*Pro-petje*, str. 46)

Kako je već navedeno, u duhu zanimanja kakvo je vladalo u XVIII. st., Pletikosa zapisuje nadgrobne natpise (postupak na kojem će nekoliko desetljeća poslije inzistirati i Alberto Fortis u *Saggio d'Osservazioni i Putu po Dalmaciji*).

Dokazuje se kao savjestan i pouzdan izvjestitelj, načitan i obrazovan hodočasnik, kojega potiče vjera, ali potkrjepu za opise i tumačenje pronalazi u literarnim i znanstvenim izvorima: privlače ga podaci lingvističke naravi, pa *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.* obiluje primjedbama i tumačenjima jezičnih razlika i simbolike značenja²², a kao svećeniku-hodočasniku cilj mu je bio provesti vrijeme puta u molitvi i dobiti oprost od grijeha, o čemu piše na prvim stranicama svojega *Putovanja*. Stoga su svi prostori povezani s dijelovima Biblije i knjigama crkvenih otaca. Štoviše, Jeruzalem izvan te ideje vodilje za Pletikosu ne postoji.

Zanimljive su primjedbe i asocijacije kojima dovodi u vezu jeruzalemske motive s hrvatskim prostorima ili ljudima, uzimajući u obzir »horizont očekivanja« hrvatskih čitatelja i istodobno se legitimirajući kao pripovjedač osviještene nacionalne i geografske pripadnosti, te procjenjuje značajnim

²² »Ovo je što čini dvor štimana: jest misto suda, *Pretorio, Gabbeto, Litho-stratos* (ovako se zove latinski, žudinski i grčki), gdi Pilat nepravedno osudi janjca neokvrnjega, Isusa, spasitelja našega na pogrdnu smrt« (*Dvor Pilatov*, str. 63).

spomenuti pojedinosti koje i on i njegov implicitni čitatelj prepoznaju kao »vlastite«/»svoje«:

»...pa kad porodi Spasitelja, ovde ga prikaza na Simeona starca ruke (koga je tilo u Zadru)« [*Tempal prikazanja Gospina*, str. 73/74]; i dr.

Premda se od putopisa očekuje pripovijedanje o prostoru, Pletikosa jednako zanimljivim čini parametar vremena. Dakako, dominiraju odnosi »iz – do«, »iz – na«, »iz – na – do«, »iz – u«, nižu se opisi rijeka, lokava, potoka, mora; pustinja, dolina; crkava i kapela, grobova i procesija; dvorova, palača, kuća, tamnica, bolnica; pa i pojedinačni – gustirne, tornjevi, vrtovi. Važno je »misto gdi se...«, »misto gdi je bilo...«, ali ono što se nalazi na početku putopisa, ono što bi trebalo privući pažnju čitatelja, posvećeno je poglavito vremenu i tvorbi događajnosti, tj. zapleta (ili tzv. pseudozapleta²³). Pripovjedač iščekuje konačan dolazak na destinaciju, koji se zbog niza peripetija višekratno odgađa a napetost dakako raste. Prostori se spominju i ima ih pravo mnoštvo, no samo se nižu – za Pletikosu je putopis bio jasna »tematska struktura dugog trajanja«. Pripovjedač-putnik-promatrač jasno uspostavlja model deskripcije te već u uvodnim poglavljima čitatelj može razaznati socio-kulturološke vrijednosti do kojih drži svećenik-hodočasnik ali i društvo XVIII. stoljeća: to su obitelj (spominje sestre, zetove, braću; vladiku sa sinom i kćerima i dr.), prijatelji – kolege (biskup, opat, parok, učenik, manjurice – to će reći redovnice) i vršenje svećeničkih dužnosti (ispovijed, misa, duhovne vježbe – »exercitia spiritualia«). Ljudi su za Pletikosu značajni po imenu i prezimenu, tituli i zanimanju, ali i kraju odakle dolaze (ponekad nacionalnosti) pa neće propustiti spomenuti barjaktara Zečevića Crnogorca, Kotorane, Mlečiće, Žudije, kapetane »sve Dalmatine« i dr. Izravna jednostavnost pripovijedanja pridonosi humorističnosti: Pletikosa priznaje da, u vremenskom zastoju koji proživljuje putnik ima pravo

²³ Dean Duda: op. cit., bilješka 9.

na prigovore – stjecajem okolnosti, hodočasnik je morao promijeniti tri tipa plovila, pa uspoređujući ih, primjećuje da je francusko drivo (tj. francuski brod) najlošije kvalitete, jer mu se na njemu »stumbalo« i patio je mnogo, »što u navi mletačkoj' /ni dubrovačkoj/ nije ni oćutio«. ²⁴ A ono ćemu se Pletikosa najviše raduje jest, dakako, dobar rućak: »gdi o. kapelan ućini dobar rućak« (*Iz Karina do Mletak*), ²⁵ pa se objed spominje gotovo jednako ćesto kao i slućba Bogu. U tom kontekstu treba ćitati i sve primjedbe o slabostima i bolestima koje su snašle njega ili druge putnike, pa drći vrijednim zabiljećiti: »zaboli me zub i dade mi bolesti mnogo, toliko da za tri dni ne mogo okusit što se ćvaće«. ²⁶

Iako više pozornosti pridaje povijesnim i euharistijskim prostorima, Pletikosi je okrjepa tijela podjednako vaćna kao i okrjepa duha te će putnik-pripovjedać kroz putopis razasuti povremena opaćanja o prostorima »spravljanja izbine«, »pogrijavanja izbine«, ili će upozoriti da hrana za hodoćasnike stiće iz nekog drugog prostora (»jer se ovde izbina ne spravlja«, str. 54). Obroci kao dio hodoćasniskog rituala mogu postati i oznaka parametra vremena, oznaćujući odrećeni dio dana – tako primjedba »vratismo se i prispismo u manastir prija obida« govori da su hodoćasnici stigli pojesti glavni obrok, što im je oćito bilo vaćno (u suprotnom pripovjedać to ne bi spomenuo), ali i podatak da je povratak iz pustinje i špilje sv. Ivana bio ugodan i brz te da ga je moguće dovršiti u prvom dijelu dana, što je vrijedan podatak za sve buduće hodoćasnike.

Opisi *Putovanja k Jerozolimu god. 1752.* vjerodostojni su, mjerljivi, provjerljivi, opisi pouzdanog pripovjedaća koji se legitimira na nekoliko razina: u uvodu (*Priprava dila*) pripovjedaćko »ja« obrazlaće razloge svojega putovanja, kojima odmah otkriva i cilj i podrućje zanimanja, tj. pobliće razotkriva sadrćaj i privlaći ciljanu ćitateljsku publiku, posredno je

²⁴ Jakov Pletikosa: *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.*, op. cit., bilješka 17, str. 27-28.

²⁵ Jakov Pletikosa: op. cit., bilješka 17.

²⁶ Jakov Pletikosa: op. cit., bilješka 17.

pozivajući da se dodatno zainteresira i iskoristi njegovu knjigu kao primjer za vlastiti život (*exemplum*). Čitatelj ponajprije doznaje pripovjedačevo zanimanje (»naš red«, »naši redovnici«) i svrhu putovanja (»po nadahnuću Božjem, odluči za oprostjenje moji griha podniti svaka suprotiva, ako bi i život bilo od potrebe dati«).

Subjekt putopisnog diskursa (pripovjedač – putnik/promatrač) prepleće historijske i legendarne podatke s osobnim primjedbama, čime postiže zanimljivu i čitku mješavinu ozbiljnosti i opuštenosti (do duhovitosti), putopis kao zapis privlačan prosječnom osamnaestoljetnom čitatelju ili slušatelju, podjednako kao i obrazovanom znatiželjniku. S obzirom na svrhu putovanja (hodočašće), subjekt je usredotočen na molitvene prostore s ciljem dobivanja oprosta od grijeha, no kao intelektualac on će se dobro pripremiti za putovanje, pročitati odgovarajuću literaturu i podatke preuzete iz nje uklopiti u pripovijedanje (čitao je putopise, povijesne i svete knjige, brevijare, zapise jeruzalemskih gvardijana, svetaca, rimskih careva, i dr.: popis je zavidan – *Sveto pismo, Stvari apostolski, Knjiga Babića, Lucilo, Niceforo, Quaresmio, Bonifacio Dubrovčanin, sv. Jerolim, sv. Epifanio, Fulcherio, car August, ban kozak Razdiviljo, Tertulijan, otac Maleo, s. Beda, s. Ćiril i dr.*).

No s dolaskom u Svetu zemlju struktura se diskursa mijenja pa je Pletikosin predmet zanimanja moguće razdijeliti na dva dijela na drukčiji način nego što to sugerira dvodijelna kompozicija – prvi dio bio bi posvećen putovanju iz Hrvatske u Jeruzalem, a drugi dio bio bi hodočasničko kretanje po Jeruzalemu (također svojevrsno putovanje, ali drukčije naravi). Putopis *Putovanje k Jerozolimu god. 1752.*, suprotno naslovu, nosi kvantitativno manje podataka o putovanju k Jeruzalemu, a daleko više podataka o boravku i hodočašću u Jeruzalemu samom. Konkretni primjeri zabilježenih doživljaja oblikuju u čitateljevoj svijesti implicitnog obrazovanog putopisca kojega na putovanju do Jeruzalema zadovoljava potreba da bude zdrav i sit (spomenuti motiv zubobolje i gladi), dok se dolaskom u Jeruzalem i putovanjem po postajama grada i pokrajine legitimira kao dio zajednice,

javlajući se češće izravno zamjenicom »mi«, i to u dvije kategorije: mi-vjernici-katolici i mi-svećenstvo²⁷. S dolaskom u Svetu zemlju ne mijenja se samo motivika pripovjedačeva iskaza nego i struktura diskursa, koja oblikuje poglavlja najčešće sastavljena od tri elementa u svakom poglavlju:

opis prostora + priča/historija vezana za prostor + navođenje izvora za priču.

Za opise i tumačenja Pletikosa se služi povijesnim i književnim izvorima²⁸ pa je promjena vizure putnika-pripovjedača uvjetovana sadržajem prikaza: dok se putnik koji putuje iz Zaostroga u Jeruzalem očituje kao afektivni pripovjedač kojemu je važno iskazati prvo lice jednine, a množinu uporabiti za ideju kolektivnog svladavanja prostora (mi-putnici), što podrazumijeva brojne zgode i nezgode, putnik koji se kreće po Jeruzalemu legitimira se kao pouzdani pripovjedač, koji navodi točne i detaljne podatke o omjerima prostora i vremena, pripovjedač koji sebe doživljuje kao dio zajednice vjernika (hodočasnik katolik) ili dio zajednice istoga zvanja (svećenik), i koji navodi literarne izvore za potkrjepu vlastite »objektivnosti«. Pri tomu se dosljedno ograđuje od mogućih pogrešaka ili nesporazuma u tumačenju povijesti, jer navodeći izvore bilježi i one usmenoga podrijetla

²⁷ Već će sentimentalističko-romantički, a potom i modernistički (kao i postmodernistički) putopis promijeniti te odnose pa će mnoga putopisna izvješća, poput navedenoga putopisa Spomenke Podboj, čak i kad govori o hodočasničkom *toposu* kakav je Jeruzalem, u središte postaviti vlastito »ja« koje će se predstavljati kroz hodočašće, tj. putovanje uopće.

²⁸ Na sličan način na koji će se i Alberto Fortis koristiti književnošću kao dokazom »istinitosti« podataka iz prošlosti. Književnost, suvremena, jednako kao i književna baština, u svjetonazoru XVIII. st. služila je kao izvor historiografskih, geografskih i dr. podataka i postavljajući mnoge fikcionalne motive kao izvor nefikcionalnih, stvarnosnih činjenica. Takav je svjetonazor književnost doživljavao u većoj mjeri kao znanstvenu tvorbu koja se treba afirmativno odnositi prema stvarnosti.

(»rekoše mi«, »vele«, »kažu« i sl.). Pojavljivanje prvoga lica jednine u tom dijelu izvješća služi ponekad ponovno isticanju subjektivnosti i afektivnoga (»nisam vidio razkošnije ni lipše...«, *Ospidal s. Jeline*, str. 77 i dr.), ali istodobno nastoji i animirati čitatelja da iz njih sâm stvori objektivne parametre. Primjerice, opisi i primjedbe o putopiščevoj individualnoj mjeri poslužili su za predočivanje prostornosti (veličina Pletikosine ruke, koraka i sl.: »kroz jednu malo uleknutu more uči moja ruka dotiknuti se« – *Stup pogrda*, str. 44; »niz koje silazit dobar valja imat korak« – *Našastje S. Križa*, str. 44, i dr).

Nakon subjektivnosti i individualnoga, prisutnoga u uvodnom dijelu koji obuhvaća put k Jeruzalemu, putopisac postaje i svojom svrhom i svojom mjerom pripovjedač sklon objektivnom i kolektivnom, a upravo u tom dijelu nalaze se razlozi zbog kojih je *Putovanje k Jeruzolimu* u osobitu položaju u odnosu na proslavljenije putopise. Tu se donekle promijenila i svrha nastanka putopisa, što navodi sâm pripovjedač: »...i more biti da je ovo ono stablo od koga piše Josip Ebreo, zašto veli da je daleko od grada oko dvi milje, kako i jest« (*Ter[e]binto staro*, str. 127); »Imenuje se učesto u S. pismu Galgala na polju Jerika, i zato bi mnogi rada znati gdi je« (*Galgala*, str. 138). Od putovanja s ciljem zadobivanja oprosta grijeha, Pletikosino putovanje k Jeruzalemu i po njemu preoblikuje se u putovanje kao provjeru već zapisanih podataka, tj. kao »svidochenje istine« (str. 103), te kritika i tumačenje pogrešnog vjerovanja (*Ljudi Galileani*, str. 102 i sl.).

Putovanje k Jeruzolimu god. 1752. nije »špijunsko« štivo, nije relevantno kao »političko izvješće« i ne iznosi nepoznate činjenice – to je putopis o općepoznatim podacima koji su ovdje podvrgnuti provjeri i koji su približeni hrvatskom čitatelju/slušatelju zahvaljujući »literarnom samouku«, koji pripovijeda jednostavno i razumljivo, s jasnim nakanama i darom da mnoga poglavlja učini svojevrsnom napeticom između očekivanoga i zatečenoga činjeničnog stanja promatranog prostora, s primjesama bilježenja društvenih zanimljivosti i običaja, a sve s jasnom predodžbom o hrvatskom recipijentu »iz naroda« (jezik, referencije na hrvatske gradove s kojima se povezuju

pojedini sveci i putopisci kroz stoljeća). Da je napisan na latinskom ili nekom od »velikih« europskih jezika, njegova bi recepcija bila znatna, no i ovako u potpunosti ispunjava svoju svrhu: to je izvješće obrazovanoga putnika koji vodi računa o tradiciji, povijesti, kulturi, svjetonazorima, vjeri, oblikujući tekst geografskog i etnografskog karaktera koji po pripovjednim kvalitetama postaje svjedočanstvo hrvatske literarne proze XVIII. st.

Iz svega navedenog razvidno je da je *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.* nastalo u kontekstu brojnih europskih putopisa srodne tematike i sa sviješću o postojećem žanrovskom kanonu. Pletikosa je postavio čvrst okvir pripovijedanja, jasno strukturirao poglavlja i učinio ih zanimljivima ne samo po građi koja bi trebala privući svakoga pobožnog ili radoznalog čitatelja nego i uz pomoć naglašeno afektivnog pripovjedača koji vješto balansira između pojedinačnoga i općeg. Taj je putopis napisao najvjerojatnije godinu nakon putovanja (1753.) pa vrijedi istaknuti da tek nakon njega u hrvatske krajeve dolazi Alberto Fortis i daje nam znanstveno discipliniran *Put po Dalmaciji* (1774.). Sentimentalizam će u središte postaviti putopisca, i donekle izmjestiti prostor u drugi plan pripovijedanja, a na samom kraju XVIII. stoljeća Xavier de Maistre napisat će zamišljeno, ali razigrano i zaigrano *Putovanje po mojoj sobi* (1790.) i ponuditi svojevrsno »putovanje bez kretanja«. ²⁹

Putovanje k Jeruzolimu Jakova Pletikose ustoličeno je u hrvatskoj književnosti XVIII. stoljeća kao izvještaj s jasno provedenim pravilima: uistinu započinje kao opis putovanja u tematskoj strukturi dugog trajanja, izgrađenoj na tragikomici slučajnosti, a potom se preoblikuje u svojevrsan hodočasničko-turistički vodič prostorne determinacije. *Putovanje k Jeruzolimu god. 1752.* ogledni je primjerak hrvatske proze XVIII. stoljeća, a ujedno čvrsto uspostavljeni putopisni žanr.

²⁹ Božidar Alajbegović: »Putovanje bez kretanja. Xavier de Maistre: Putovanje po mojoj sobi, Altagama, Zagreb, 2008.«, *Vijenac*, god. XVII, br. 390, 12. veljače 2009., str. 8.

JOURNEY TO JERUSALEM, 1752 – THE ESTABLISHMENT OF THE ITINERARY GENRE IN CROATIAN LITERATURE

S u m m a r y

Journey to Jerusalem, 1752, is the first (preserved) Croatian itinerary, written in the context of many European itineraries of related topics and with awareness of the existing genre cannon. The author, Jakov Pletikosa (1704 – 1769), Franciscan priest and missionary, lived in the Holy Land from 1752 to 1756 and was the abbot of St. John's Monastery »in Montana« close to Jerusalem. He presented himself, with his story about the journey and the first year he spent in Israel, as erudite and »enlightened« pilgrim with an extreme interest in cultural-historic landmarks on one side, and in everyday life on the other side. Pletikosa's descriptions are authentic, they can be measured and verified, the descriptions of a reliable story-teller who legitimates himself on several levels. His Journey, which is compositionally divided in two parts, fits into itinerary literature of the 18th century, which points out monuments' heritage and historiographic aspect as »realistic« content within the metaphysical frame of a starting point and destination from human life from the Christian perspective.

The unquestionable place which the itinerary of Jakov Pletikosa takes in the development of Croatian literature is in this analysis placed through the narrational category of the subject of itinerary discourse (traveler, observer, narrator), as well as through borrowed European models through which the realistic itinerary in the century of rationalism and detailed topography was determined: travel description story-telling as »thematic structure of long duration«, in the 18th century found its base for showing the time dimension in different aspects of spatiality. Pletikosa's immanent question »Quo vadis?« is resolved in the tense curve from Bethlehem, through the Mount of Olives to Emmaus, although in different chrono – topic sequence. *Journey to Jerusalem, 1752*, is the sample copy of Croatian prose of the 18th century, and at the same time firmly established itinerary genre.